

О. М. НОЗДРІН

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ ЯК ЦІЛІСНІСТЬ

Висвітлюється природа правового життя, її цілісність. Означена категорія поєднує в собі весь спектр суспільних відносин, які так чи інакше проходять крізь призму певного регулятора, яким постає право.

Ключові слова: право, правове життя, цілісність, неправо, негативне право, тіньове право.

Освещается природа правовой жизни, её целостность. Обозначенная категория объединяет в себе весь спектр общественных отношений, которое так или иначе проходят сквозь призму определенного регулятора, которым выступает право.

Ключевые слова: право, правовая жизнь, целостность, неправо, негативное право, теневое право.

In article the nature of legal life, its integrity is shined. The designated category unites in itself all spectrum of public relations which anyhow take place through a prism of a certain regulator as which the right acts.

Key words: the right, legal life, integrity, wrongly, the negative right, the shadow right.

Категорія «правове життя» набуває все більшої наукової та практичної значимості. Саме вона покликана відображати суперечливу юридичну дійсність, нерозривний зв'язок різноманітних правових явищ із усіма іншими сферами життєдіяльності суспільства – економічною, політичною, моральною, релігійною й т.п.

Адже без глибокого дослідження категорії «правове життя» неможливо повною мірою зрозуміти саме право, його джерела, причини становлення, логіку розвитку. Саме різномірні юридичні реалії, що об'єктивно існують, вимагають різномірних юридичних приписів, правил, норм¹. Дане поняття охоплює як необхідні, так і випадкові фактори, як позитивні, так і негативні правові складові.

У силу того, що негативна частина правового життя займає досить помітне місце в нашому суспільстві, цей пласт юридичної дійсності вимагає до себе особливої уваги. Мова йде про зростання злочинності, «тіньову» економіку, «тіньові» виборчі технології, негативно спрямовані лобістські тенденції, «тіньову» юстицію (коли правові суперечки вирішуються за допомогою злочинних угруповань), «тіньове» виконання покарань (убивств на замовлення) і т.ін.² Недостатня увага до «цієї» сторони життя права, яка спостерігається серед правознавців, є свідченням певної неповноти емпіричної бази їх правових висновків і узагальнень.

У дослідженні правового життя як цілісності було б дуже слушним звернутися до так званої теорії гештальту. Гештальт (з нім. Gestalt - образ, форма, структура). Сутність гештальт-теорії полягає в наступному. Зріла свідомість людини має тенденцію сприймати речі у завершеному вигляді, повноті, цілісності, і водночас простоті. Гештальти є цілісностями. Якщо існує цілісність, то мають бути і частки цієї цілісності. Поняття цілого і частки є основними поняттями теорії гештальту³.

Як співвідносяться між собою ціле і частки? По-перше, у сфері людської свідомості ціле передує своїй частці. Не ціле виникає з часток, а частка із цілого. По-друге, цілому притаманні власні закономірності, які принципово не зводяться до простої суми властивостей часток. Властивості цілого – це якісно нове утворення. Підставою виникнення цілого є категорія мети, або цілепокладання.

По-третє, якщо явище є часткою цілого, то воно набуває інших властивостей або закономірностей, ніж коли існує відокремлено (від цілого). Частка визначається цілим.

Зі сказаного випливає, що, по-перше, частку неможливо зрозуміти, не зрозумівши цілого, його властивостей, бо ціле діє в кожній зі своїх часток; по-друге, частка не в змозі відрізнятись від цілого по суті, бо, знову-таки, ціле діє в кожній зі своїх часток.

Категорії «ціле» і «частина» дозволяють цілісно подивитись на таке явище, як правове життя суспільства, яке, включаючи в себе як «світлу», так і «темну» сторони, являє собою єдиний організм, де зміни в одній його частині спричиняють, як правило, до змін і в іншій. Наприклад, ріст злочинності пов'язаний з неминучою «напруженістю» у здоровому сегменті юридичного буття. І навпаки, реальне посилення боротьби зі злочинністю мінімізує тіньову складову. Тут можна провести аналогію із сонцем: коли воно в зеніті, тіні зменшуються. Дезорганізація, хаотична сторона правого життя - такий же її атрибут, як і організована частина.

Принципово важливо для адекватного сприйняття правого життя як наукової юридичної категорії усвідомити, що є «неправо» – «негативне право» (негативне, але право)⁴ або «те, що не є право»⁵.

Відомо, що категорію неправа активно використовував Г.В.Ф. Гегель у своїй фундаментальній праці «Філософія права». Цим поняттям він визначав особливу волю, що демонструє свавілля й окремість індивіда від загальної волі та загального права, під яким філософ розумів природне право. Відразу ж відзначимо, що, по Гегелю, право й неправо є категорії одного порядку – юридичного. Неправо – це теж право, тільки негативне. Такий висновок випливає з наступних гегелівських позицій про форми неправа.

1. Ненавмисне неправо (простодушне). Гегель розглядає його як явище правове, що має місце серед суб'єктів з наївною, нерозвиненою правосвідомістю, що не вловлюють різниці між правом та його порушенням. Воля таких суб'єктів повністю залежна від їхніх приватних інтересів. Свої особисті бажання вони вважають правом. Наслідками цього є насильство та дії, часом найруйнівні та криваві, за які їм, за їх же власним переконанням, немає покарань. Подібні ситуації Гегель називає правовими колізіями.

2. Обман. Це, згідно з навчанням Гегеля, ситуація, при якій одні суб'єкти створюють видимість права для інших. Теперішнє право представляється як суб'єктивне і тільки гадане. Той, хто обманюється, ставиться в такі умови, коли він вірить, що з ним поведуться відповідно до права, хоча насправді це не так. При цьому суб'єкти здатні з повагою ставитися до вимог владної над ними пануючої волі, але зневажають імперативами загального, природного права. Гегель завершує, що «за ненавмисне неправо не передбачається покарання, оскільки я тут не прагнув нічого суперечливого праву. Навпроти, обман спричиняє покарання, тому що тут мова йде про порушення права». І тут, таким чином, ми маємо справу із правовими явищами, оскільки правопорушення – явище правове.

3. Примус і злочин. Гегель пише, що «справжнє неправо являє собою злочин, у якому не шануються ні право в собі, ні право, яким воно мені здається, у якому, отже, порушено обидві сторони, об'єктивна та суб'єктивна». Злочин, однак, не перестає бути правовим явищем, у якому «саме право як абсолютне не може бути зняте, отже, прояв злочину мізерний в собі, і ця незначність є суттю злочинної

дії»⁶.

Враховуючи викладене, спробуємо прояснити, де починається правовий простір і де він закінчується.

Усе правове починається там і тоді, де й коли з'являється право регулятор суспільних відносин поведінки людей, як захід юридичної волі, як показник правомірного та неправомірною, законного і незаконного.

В.М.Кудрявцев також відзначає, що «основна відмінність у рамках правової поведінки – це відмінність між поведінкою правомірною і неправомірною, проти-правною». «Тому що правова поведінка має два полярні різновиди, також і сама відповідальність складається із двох аспектів: позитивного та негативного»⁷.

Вчені не випадково називають протиправну поведінку правовою (але не правомірною). Тут яскраво виражена сутність права як регулятора поведінки людей, показника юридичного характеру їх діяльності. Чітко проведена відмінність між правом як таким і юридичним буттям (життям права і правовим життям людей, усіх соціальних суб'єктів, суспільства в цілому), статичною та динамічною стороною права, правом як статичним механізмом і правом як діючим механізмом, що забезпечує функціонування різних сфер життєдіяльності суспільства. А громадське життя неминуче включає, а найчастіше і породжує, різні негативні явища.

Якщо визнати, що правове поле закінчується там, де «простирається інше, неправове життя, у тому числі протиправне, антиправове»⁸, де починаються порушення, кримінал, суспільно засуджувана діяльність і т.п., то виникає привід замислитися: а яке головне соціальне призначення права, навіщо потрібні норми права, закони й усі інші правові акти, у чому їх соціальний, юридичний зміст, суспільна цінність? Хіба тільки в тому, щоб регулювати схвалені суспільством відносини? Очевидно, що це не так. Право створює такі відносини? Теж ні. Право визначає, фіксує, які відносини в суспільстві корисні, припустимі, терпимі, бажані (і стимулює їхній розвиток), а які небажані, шкідливі, небезпечні (і обмежує їх, бореться з ними, сприяє усуненню їх із соціального життя в цілому та правового зокрема).

Виходячи із цих міркувань, доходимо висновку про те, що з людських відносин є правове, що – неправове (негативно-правове), а що – позаправове.

Правове – це все те в суспільстві, що не байдуже праву. У це поле, простір входять: а) позитивні процеси та відносини; б) негативні прояви, що фіксуються правом як негативні, суспільно шкідливі або небезпечні; вони теж правові, але зі знаком мінус; цей блок правових явищ можна називати неправовим (діючи так, ти не правий, оскільки ці дії заборонені правом, тебе буде притягнуто до відповідальності), а краще та зрозуміліше – негативно-правовим. Ті ж явища в суспільстві, які не мають взаємозв'язок з правом, не врегульовані ним, байдужі йому, – позаправові, оскільки не включені в сферу права, існують і розвиваються поза правового життя.

Головна теоретико-методологічна перешкода на шляху адекватного розуміння сутності та структури правового життя – ідентифікація правового із правильним, схваленим. Така позиція досить поширена в правознавстві. Подолати її важко ще й тому, що вона не нова, підкріплена філософсько-правовими традиціями.

С.І. Максимов, посилаючись на Фому Аквінського пише, що у своїй сутності право означає, насамперед «власне справедливу справу»⁹.

У принципі, у наведених висловленнях усе вірно. Право дійсне є справедлива

справа. Однак прихильники розглянутої позиції, здається, мають на увазі лише одну зі сторін правової реальності – позитивну, правомірно-позитивну її частину. Але діюче, працююче право включає у свою орбіту не тільки позитивні суспільні явища, але й негативні, протиправні, поширюючи і на них свій вплив, свій інструментарій.

Категорія «правове життя» у цьому сенсі має безсумнівну специфіку як у юридичній науці, так і в повсякденній практиці, що формується між учасниками різних правовідносин за допомогою правових актів.

Усвідомити зміст розглянутої категорії без правильного розуміння її співвідношення з державою, правом, правовою політикою неможливо. Особливо значиме є вивчення найбільш важливих аспектів взаємодії, взаємозалежності правового життя та права. Різні підходи до розуміння права не тільки свідчать про його зв'язки з життям і діяльністю індивідів, усього суспільства, але й переконують у тому, що без чіткого трактування суті такої взаємодії неможливо правильно визначити сутності а ні права, а ні правового життя.

Якщо життя саме по собі є категорією соціологічною, психологічною, філософською, то правове життя, у силу своєї опосередкованості правом, – категорія вже суто правова, що відображає сферу, повністю охоплену впливом юридичних норм.

Найголовніша, відправна позиція для правильного розуміння сутності правового життя полягає в тому, що ця сутність не можна прямо виводити з тієї або іншої дефініції права. Право й «правове» (простір, сфера, життя, активність і т.п.) не те саме. Право може бути визначене як система санкціонованих і охоронюваних державою норм, що виражають суспільну, класову волю (конкретні інтереси суспільства, класів і т.п.) і спрямованих на регулювання поведінки людей відповідно до прийнятих у даному суспільстві засад соціально-політичного, економічного та духовного життя.

Сутність і цінність права вбачається в його внутрішньому, «природному» призначенні – служити людям, бути засобом для задоволення потреб і окремих громадян, і суспільства в цілому. Якщо прямо, суто механічно з'єднати таке, найпоширеніше розуміння права з життям суспільства, то природно вийде, що правове життя, правова діяльність (активність) – це завжди правомірна поведінка¹⁰, діяльність, можлива лише в рамках законності, що виражається в готовності до практичної діяльності на основі поважного відношення до права, внутрішньої солідарності з його принципами.

Однак таке одностороннє трактування не цілком об'єктивне і не завжди адекватне реаліям правового життя суспільства, носить трохи обмежений характер. Причинами, що обумовлюють даний однобічний підхід до розуміння правового життя, слугує наступне.

1. Помилкове розуміння правового життя суспільства як сфери прояву тільки правомірної діяльності громадян, отождолення нерівнозначних по змісту понять («правове» і «правомірне») при оцінці правового характеру процесів, що протікають у суспільстві, виставлення всього правового винятково як правомірного, суспільно корисного, позитивного.

2. Не цілком адекватне реаліям розуміння цінності права, цільової спрямованості правових норм, які нібито мають своєю метою тільки позитивну поведінку. Це дійсно так, якщо не враховувати того, що величезна кількість правових норм адресована не тим суб'єктам, які діють правомірно, а тим, які порушують закон,

скоюють злочини. І ціль даних норм не в тому, щоб перетворити правопорушника в активного учасника правотворчої діяльності, а в тому, щоб він перестав скоювати злочини і щоб інші суб'єкти, схильні до такої поведінки, одумалися та відмовилися від суспільно небезпечних намірів. Є потрібні суспільство прояви правового життя і непотрібні, шкідливі та навіть небезпечні для нього.

Принципово важливо розуміти, що правовий характер мають і неправомірні дії, що не менш важливою й конкретною формою буття права є мінімізація корупції, організованої злочинності й інших злочинних проявів, подолання зловживань правом. Потрібно пам'ятати, що й у самому праві має місце відвертий негатив: неконституційні норми законів, підзаконних і правозастосовних актів. Усе це «включається» у правове життя.

«Простий» негатив, негатив «моральної, політичної й іншої властивості» є позаправові дії, оскільки вони байдужі праву. І правове життя зовсім не тому називається правовим, що містить тільки правомірні, законслухняні, відповідні до юридичних норм явища, а тому, що воно включає весь комплекс суспільних відносин, процесів, які не байдужі праву й із цієї змістоутворюючої позиції врегульовані, підпорядковані правовим нормам.

Тому важко погодитися з А.І.Демідовим у тому, що «злочинець, кинувши виклик суспільству, його постановам, бачить сенс свого життя у виключенні себе з кола регульованих законом відносин, у їхньому порушенні»¹¹. Так, зловмисник виключає себе зі сфери легітимного порядку. Але як би він не намагався, він не може виключити себе з кола регульованих законом відносин, опинитися поза правом, поза законом, тому що його діяльність не байдужа праву, вона – об'єкт правового інтересу, уваги.

Принципово важливо зрозуміти, що покарання призначається не стільки за те, що небезпечний для суспільства суб'єкт вийшов за рамки припустимого правом, скільки за те, що він вторгся в ту правову сферу, де як головні діють найбільш суворі правові засоби. Не стимули, а суворі та навіть жорсткі, але слухні заходи відповідальності. Злочинець не може, таким чином, за своїм бажанням вийти із правового життя, відокремити себе від нього. Це можна зробити тільки з дозволу, допущення права. Право так улаштоване, що саме втримує у своїх «межах» правопорушника, навіть якщо останній успішно ховається від «спілкування» з ним. Досить згадати про такі юридичні феномени, як строки давнини, принцип неминучості покарання та ін. Можна сховатися, але виявитися поза увагою закону та правоохоронних органів держави, на території якого зроблено протиправне діяння, за власним бажанням правопорушника неможливо.

Діяльність держави й інших соціальних суб'єктів у негативному сегменті правового життя, спрямована на мінімізацію протизаконних дій, є фактично боротьбою за право. Це боротьба за здійснення ідеї права, яка часто розвертається в несприятливих умовах, вимагає багато чого. Дуже важливо розуміти дійсну сутність права, його соціальне призначення. Сутність і цінність права проявляється не тільки в правомірних феноменах, але й у неправі, заперечуючи яке право затверджує себе як самоцінність у властивому йому, як унікальному феномену споконвічному, загальному змісті. Як писав Гегель, за допомогою боротьби з неправом «право одержує визначення міцного і дієвого», «воно... існує та має силу за допомогою своєї необхідності»¹².

Тому не можна погодитися з тими, хто визначає правове життя тільки з позитивних позицій. «Правове життя включає... і так зване «тіньове право», і різного

роду правові аномалії. Правова патологія в цьому змісті також частина правового життя, її інгредієнт»¹³.

Подібно економічному життю, яке складається не тільки з позитивних, але й негативних засад (тіньова економіка), і правове життя точно так само містить у собі різні полюси життєвих процесів, різну юридичну реальність.

Будь-яке життя, незалежно від його форми, не може містити тільки конструктивні, позитивні засади, тому що воно містить у собі всі можливі прояви, усі наявні тенденції й види поведінки з усіма його перевагами та недоліками¹⁴.

Життя не укладається в систему правил, навіть не занадто жорстких; до того ж правила мають властивість конкретизуватися (гілкуватися) відповідно до нових вимог і обставин, сплотивлятися, залежно від способу тлумачення та соціальної потреби діяти так, а не інакше. У результаті виникає феномен ненормативності, що співіснує з нормою, але реалізує себе як виклик, як те, що відбувається проти встановленого й прийнятого правила або всупереч ньому. Наприклад, електоральний процес може регламентуватися законом про вибори, але містити в собі використання невідконтрольних джерел поповнення виборчих фондів, застосування «адміністративного ресурсу», «чорний піар» і т.д. Ненормативний, наприклад, бюрократизм, що відіграє важливу роль у політичних відносинах, але не фіксується ніякими формальними правилами...»¹⁵.

Таким чином, правове життя містить комплекс усіх юридичних явищ, що включає як позитивні, так і негативні складові. Якщо до перших слід віднести саме право, що відбиває ідеї справедливості, гуманізму, волі й т.п.; правову систему в цілому; механізм правового регулювання; законні правові акти (правомірні дії, їх результати, юридичні документи); юридичні вчинки й події як юридичні факти; правові режими та їх складові первинні юридичні засоби (пільги, заохочення, дозволи, заборони, покарання, обов'язки й т.п.); правовідносини і юридичну практику; правосвідомість і правову культуру; законність і правопорядок; юридичну науку та освіту; то до інших – в основному негативні, протиправні явища (злочинні та інші правопорушення; їхніх суб'єктів і кримінальні структури; корупцію, зловживання, деформації правосвідомості, що виражаються, зокрема, у правовому нігілізмі, ідеалізмі, популізмі та дилетантизмі; помилки в праві й інші перешкоджаючі позитивній юридичній діяльності фактори).

Наведене ще раз доводить, що правове життя є цілісністю, такою категорією, яка узагальнює гетерогенну юридичну дійсність та беззаперечно здатна збагатити понятійно-категоріальний апарат юриспруденції.

1. *Малько А.В.* Правовая жизнь: основы теории // Право и государство: теория и практика. – 2006. – № 11. – С. 5-6. 2. *Затонский В.А.* Правовая активность как способ правовой жизни и объект правовой политики: позитив и негатив // Правовая политика и правовая жизнь. – 2005. – № 2. – С. 33. 3. *Дудченко В.В.* Основна цінність права // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 43. – С. 281. 4. *Бачинин В.А.* Неправо (негативное право) как категория и социальная религия // Государство и право. – 2001. – № 5. 5. *Самигуллин В.К.* Право и неправо // Государство и право. – 2002. – № 3. 6. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Пер. с нем.; ред. и сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсисянц. – М. 1990. – С. 139. 7. *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 3, 231-232. 8. *Матузов Н.И.* Методология исследования правовой жизни. Выступление // Право, правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 1. – С. 203. 9. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002. – С. 184. 10. *Тепляшин И.В.* Становление российской правовой государственности и право-

вая активность граждан // Журнал российского права. – 2002. – № 1. – С. 39. **11.** Демидов А. И. Политико-правовая жизнь: ненормативный аспект // Правовая политика и правовая жизнь. – 2002. – № 3. – С. 23. **12.** Гегель Г. В. Ф. Философия права. – С. 138, 152. **13.** Гойман-Канинский И.В., Иванец Г.И., Червонык В.И. Элементарные начала общей теории права. – М., 2003. – С. 395 **14.** Малько А.В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 7. **15.** Демидов А. И. Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики // Полис. – 2002. – № 3. – С. 158.